

Zeeuws Museum

ROMEINSE KUST

HET LAND VAN NEHALENNIA

Nederlands

ROMEINSE KUST

HET LAND VAN NEHALENNIA

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ADBZ = Archeologisch Depot Bergen op Zoom
ANMDH = Archeologie, Natuur- en Milieueducatie, Den Haag
BOOR = Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam
ELO = Erfgoed Leiden en Omstreken
GAMA = Gemeentelijk Archeologisch Museum Aardenburg
MMDH = Museum Meermanno, Den Haag
NHA = Noord-Hollands Archief, Collectie Provinciale Atlas NH
PADZH = Provinciaal Archeologisch Depot Zuid-Holland
PDANH = Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland
RMO = Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
SAMZ = Stichting Archeologisch Museum Zeeland
SCEZ = Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
SGO = Streekmuseum Goeree-Overflakkee
WM = Westlands Museum, Honselersdijk
ZA = Zeeuws Archief
ZG = Zeeuws Genootschap
ZM = Zeeuws Museum

Dit tekstboekje kan worden gedownload via
www.zeeuwsmuseum.nl/nl/over-het-museum/publicaties

ROMEINSE KUST

Het is 200 jaar na Christus. De noordelijke grens van het Romeinse rijk loopt dwars door Nederland. Wandelend langs de kust, van Texel naar Aardenburg, is een verschil waarneembaar. In het noorden leven vrije inheemse stammen, het zuiden valt onder Romeins gezag.

De mensen in de noordelijke streken leven onafhankelijk van de Romeinen, maar er is wel 'politieke' Romeinse invloed en contact. De grens, de *Limes*, ligt ongeveer in het midden, langs de rivier de (Oude) Rijn, die bij Katwijk in zee stroomt. De regio langs en direct onder de *Limes* is Romeins militair verdedigingsgebied met de forten *Matilo* (Leiden), *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg) en enkele forten bij Den Haag. Pal aan de kust ligt *Lugdunum Batavorum* (Katwijk), waar het imposante fort de Brittenburg staat.

De Romeinse hoofdstad van het gebied, onderdeel van de provincie *Germania Inferior*, is *Forum Hadriani* (Voorburg). Hierlangs loopt het Kanaal van Corbulo naar het zuiden richting Naaldwijk, waar een Romeins vlootstation is gebouwd. Om via de kust nog zuidelijker in het Romeinse gebied te komen, is een oversteek van het *Helinium* (de brede monding van Maas en Waal) noodzakelijk. Aan de overkant gaat de wandeling langs de handelsplaatsen Goedereede, Colijnsplaat en Domburg, om te eindigen bij de meest zuidelijk gelegen militaire versterking langs de Nederlandse kust: Aardenburg.

DE NOORDELIJKE KUSTSTREEK

De Romeinen noemen het kustgebied boven hun noordgrens *Frisia* en de stammen die er leven *Frisii*. In de ogen van de Romeinse schrijver Plinius zijn het stakkers, die op drijvende eilanden (terpen) wonen in koude, zompige moerassen. Maar dit landschap van duinen, kwelders en stroomruggen is vruchtbaar en voedselrijk en het is op veel plekken dichtbevolkt. De inheemse bewoners leven in eenvoudige boerderijen, bakken hun eigen aardewerk, weven kleding en hebben een rijk religieus leven.

Voor de Friezen is de komst van de Romeinen in 16 na Christus een belangrijke gebeurtenis. De Romeinen bouwen een legerplaats met haven, het *castellum Flevum*, aan het Oer-IJ. Dit is de meest noordelijke vertakking van de Rijn, die in verbinding staat met de Vecht. Ook bestaat er waarschijnlijk een verbinding via het Flevomeer naar het noorden.

Castellum Flevum, bij het huidige Velsen, wordt door opstandige Friezen in 28 na Christus aangevallen. De Romeinen winnen de strijd, maar verlaten het fort toch enkele jaren later. Rond het jaar 47 trekken ze zich definitief terug ten zuiden van de Rijn. In de eeuwen daarna blijft de Romeinse invloed in dit kustgebied beperkt. De weinige vondsten van munten, een enkel godenbeeldje en wat fragmenten van aardewerk wijzen hierop.

De Friezen blijven onafhankelijk van de Romeinen, maar nemen wel geregeld dienst in het Romeinse leger. Na 25 dienstjaren krijgen ze het Romeins burgerrecht en een premie. Ook mogen ze geroofde buit van overvallen houden.

TEXEL

In 1777 tekent Pieter van Cuyck voorwerpen uit de Sommeltjesberg, het graf van een voorname Texelaar die mogelijk in de Romeinse ruitrij heeft gediend. Bij de opgraving zijn paardentuig, munten en een wijnzeef gevonden. Deze vondsten illustreren dat er in de Romeinse tijd contacten zijn geweest tussen de Romeinen en de bewoners van de 'Noordkop', vóór boven de *Limes*. Texel zit dan nog aan Noord-Holland vast.

1. Pieter van Cuyck, Opgraving van de Sommeltjesberg

Gravure, 1777. NHA

Het bergje, waar volgens de overlevering *sommeltjes* of aardmannetjes hebben gewoond, is in feite een grafheuvel.

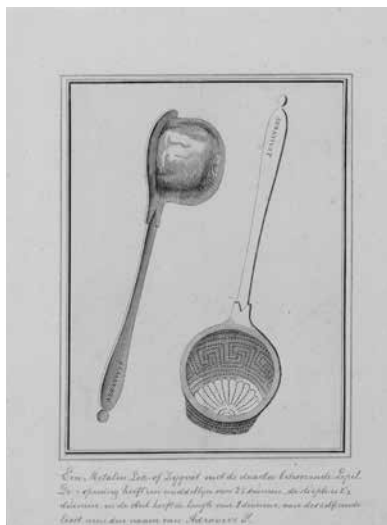
2. Romeinse helm

Brons, 1-50 n.Chr., strand van Texel, RMO

Een legionsoldaat met de naam Firon of Piron, opvarende van de 'zesriemer' Hirundo (zwaluw), heeft deze helm gedragen. Op de nekplaat staat zijn naam.

3. Amor

Brons, 0-300 n.Chr., Den Burg, Texel, PDANH

4. Drinkschaal met stengelvoet

Handgevormd aardewerk, 0-300
n.Chr., Den Burg, Texel, PDANH

5. Wijnzeef

Brons, 150-250 n.Chr., Nistelrode,
RMO

Wijnzeef van het type zoals is aangetroffen in de Sommetjesberg op Texel. De originele vondst is niet bewaard gebleven.

**Pieter van Cuyck, Romeinse
wijnzeef uit de Sommeltjesberg**

Gravure, 1777, NHA

Afkomstig uit: Beschrijving van
eenige oudheden/P. van Cuyck,
Amsterdam, 1780.

VELSERBROEK

Vlakbij Velsen, in Velserbroek, bevindt zich een offerplaats van de Friezen. Deze bestaat al eeuwen voor de komst van de Romeinen en blijft ook nog lang na hun vertrek in gebruik. Voor de Friezen is dit een belangrijke plek. Er zijn vele *fibulae* (mantelspelden), aardewerk, munten, militaria, gebruiksvoorwerpen, sieraden en mensen- en dierenbotten opgegraven. Romeinse en inheemse objecten zijn door elkaar gevonden. Mogelijk heeft de offerplaats de aandacht getrokken van de Romeinen. Het zou één van de redenen kunnen zijn waarom zij in 16 na Christus in de buurt *castellum Flevum* bouwen.

1. Armband

Brons, 0-300 n.Chr., Velserbroek, PDANH

2. Aucissafibula

Brons, 0-50 n.Chr., Velserbroek, PDANH

De vermelding '*Avcissa*' staat op enkele mantelspelden van dit type; reden waarom ze deze naam hebben gekregen. Vermoedelijk is het de naam van de maker.

3. Tutulusfibula

Verzilverd brons, 100-400 n.Chr., Velserbroek, PDANH

De *tutulus* is een Romeinse haardracht, waarbij in elkaar gedraaide vlechten als een kegeltje op het hoofd staan.

4. Schijffibula

Verzilverd brons, 0-100 n.Chr., Velserbroek, PDANH

5. Draadfibula

Koper, 100-200 n.Chr., Velserbroek, PDANH

6. Zes ringen

Brons, 0-50 n.Chr., Velserbroek, PDANH

7. Ring

Brons, 200 v.Chr.-50 n.Chr., Velserbroek, PDANH

8. Teugelriemverdelers

Brons, 0-50 n.Chr., Velserbroek, PDANH

9. Paardenschedel

Been, 100-300 n.Chr., Velserbroek, PDANH

10. Zegeldoosje

Brons, 0-300 n.Chr., Velsen, PDANH

Houten schrijfplankjes die als brieven worden verstuurd, worden verzegeld met behulp van dit soort doosjes. Door twee plankjes wordt een touwtje gehaald. De uiteinden van het touwtje worden in het doosje gelegd. In het doosje wordt was gegoten, waarna de verzender zijn zegelring in de was afdruckt. Alleen door het zegel te verbreken kan men de tekst lezen.

11. Munt van keizer Augustus

Brons, 12-14 n.Chr., Velserbroek, PDANH

As met portret van de keizer met een lauwerkrans. Augustus regeert van 27 v.Chr. tot 14 n.Chr..

12. Munt van keizer Caligula

Brons, 37-38 n.Chr., Velsen, PDANH

As met opschrift: *GERMANICVS CAESAR T AVGVS T F DIVI AV {G N}*.

Germanicus Caesar is de officiële naam van keizer Caligula (laarsje). Hij heeft deze bijnaam gekregen, omdat hij als kleine jongen al op caligae (soldatenlaarzen) in soldatenkampen rondloopt. Hij regeert van 37 tot 41 n.Chr..

NOORD-HOLLAND/OER-IJ-GEBIED

Het Oer-IJ-gebied is een uitgestrekt landschap met strandwallen en kreken aan de kust van Noord-Holland. Hier vertoeven de Friezen in hun boerderijen onder één dak met het vee; vooral runderen en wat schapen of geiten. Ze doen aan akkerbouw en een beetje aan jacht en visserij. Vermoedelijk verdienen ze geld voor luxevoorwerpen met de winning van ijzer en de productie van kaas en wol.

1. Pot

Aardewerk, 0-300 n.Chr., Schagen, RMO

2. Pot

Aardewerk, 100-250 n.Chr., Schagen, PDANH

3. Pot

Aardewerk, 0-250 n.Chr., Uitgeest, PDANH

4. Deksel

Aardewerk, 130-240 n.Chr., Uitgeest, PDANH

5. Spinklosje

Aardewerk, 0-300 n.Chr., Uitgeest, PDANH

In het gat wordt een stokje vastgezet. Zo ontstaat een spindel, waarop door ronddraaien wol of vlas gesponnen kan worden.

6. Weefgewicht

Aardewerk, 0-300 n.Chr., Uitgeest, PDANH

Weefgewichten hangen aan de scheringdraden van een staand weefgetouw. Zo worden de draden strak gehouden.

7. Netverzwaarder

Aardewerk, 0-300 n.Chr., Schagen, PDANH

8. Dobbelsteen

Aardewerk, 12 v.Chr.-450 n.Chr., Schagen, PDANH

9. Dobbelsteen

Aardewerk, 100-300 n.Chr., Langedijk, PDANH

10. Speelschijfje

Aardewerk, 0-300 n.Chr., Uitgeest, PDANH

11. Muntschat van 50 *Antoniniani* (dubbele *denarii*)

Zilver, tussen 232 - 269 n.Chr., Schagen, PDANH, Vinder: R. de Roode
De eigenaar van deze 50 *Antoniniani*, dubbele *denarii*, die hij in Schagen in de bodem begraaft, bezit ook luxe Romeinse voorwerpen, waaronder een gouden ring. Wellicht is de schat oorlogsbuit, afkomstig van een Fries die in het Romeinse leger heeft gediend.

FLEVUM (VELSEN)

Aan het Oer-IJ bevindt zich de meest noordelijke Romeinse vesting op het vasteland van Europa: *castellum Flevum*. Van hieruit varen schepen naar de Rijn, het Flevomeer en verder noordelijk, naar het Vlie en de Noordzee. Het fort is gebouwd tijdens aanvallen op de Germanen in 15 en 16 en is gebruikt tot 28 na Christus. De haven is diverse keren uitgebaggerd en gewijzigd.

In het jaar 28 na Christus koelen opstandige Friezen hun woede op het Romeinse fort en garnizoen in Velsen, wanneer een nieuwe keizerlijke bestuursambtenaar een hogere belastingopbrengst van runderhuiden eist. Tacitus schrijft uitgebreid over het beleg van *castellum Flevum*. Opgegraven menselijke resten bewijzen dat er daadwerkelijk is gevochten. Hoewel de Friezen het beleg afbreken, ontruimen de Romeinen na enige tijd het fort. Ongeveer tien jaar later wordt iets verderop een tweede fort gebouwd. Ook dat bestaat niet lang. Tussen 40 en 50 na Christus geven de Romeinen hun steunpunten ten noorden van de Rijn op.

1. De twee legerkampen en vlootbasis bij Velsen, aan de zuidoever van het Oer-IJ, impressietekening Graham Sumner

2. Schedel

Been, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

Tijdens het beleg van *castellum Flevum* is deze Romein in een waterput gegooid en daarna met stenen bedekt. Zijn schedel heeft een duidelijke beschadiging. Is de soldaat overleden aan een klap op zijn hoofd? Of is de breuk veroorzaakt door de stenen die later in de put zijn geworpen?

3. Video Man in de put - Velsen I

Duur: ca. 5 minuten

4. Knikfibula

Brons, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

5. Zegelring met Mars

IJzer, carneool, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

6. Dolk en schede

IJzer, leer, zilveren nagels, inleg van zilver, niëlle en email, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

Een dergelijke fraaie dolk behoort toe aan een Romeinse officier.

7. Plaatje met spijkers

Been, zilver, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

Dit is het bovenplaatje van de pommel van de dolk. Een pommel is een tegengewicht aan het uiteinde van het heft en zorgt voor balans.

8. Nagels gevonden bij de dolk

Zilver, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

9. Riembeslag van een gordelriem

Verzilverd brons, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

10. Schoenzoolspijkers

IJzer, 15-30 n.Chr., Velsen, RMO

11. Schoenzool

Leer, ijzer, 15-30 n.Chr., RMO

12. Slingerkogels

Lood, 28 n.Chr., Velsen, RMO

In de strijd tegen de Friezen gebruiken de Romeinen slingerkogels met een fraaie amandelvorm. Als hun voorraad op raakt, gieten zij in allerijl nieuwe. Die zijn onregelmatig van vorm. In het heetst van de strijd steken ze hun duim in het zand en gieten de holtes vol lood, om maar zo snel mogelijk nieuwe kogels te maken.

13. Twee uiteinden van bogen

Been, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

14. Scheepsbeslag

IJzer, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

15. Tentharing

Hout, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

16. Kruik

Aardewerk, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

17. Terra sigillata kom met stempel van producent Salvetus

Aardewerk, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

Terra sigillata is het bekendste importaardewerk uit de Romeinse tijd. Het wordt vooral gemaakt in Frankrijk, waar ook Salvetus werkt, en in Duitsland. In onze streken is het een luxe bezit. Het is herkenbaar aan de opvallende oranje- of rode kleur.

18. Fragment van een schrijfplankje met resten van inscripties

Dennenhout, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

19. Fragment van een schrijfplankje met resten van inscripties

Hout, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

20. Gem met toneelmaskers

Carneool, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

21. Gem met Apollo

Agaat, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

22. Gem met buste van een filosoof

Glas, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

23. Gem met ruiter met lans

Sarder, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

24. Gem met Minerva-Roma

Carneool, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

25. Gem met tweespan

Onyx, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

26. Gem met Bacchus

Carneool, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

27. Gem met Zeus

Carneool, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

28. Gem met herder en koe

Glas: imitatie van gelaagde agaat, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

29. Gem met tweemaster

Agaat, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

30. Gem met de jonge Octavianus (later keizer Augustus)

Sardonyx, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

31. Gem met inscriptie *VITA*

Glas, 0-50 n.Chr., Velsen, RMO

De tekst staat in spiegelbeeld. Wanneer met de gem een zegelafdruk wordt gemaakt, is de inscriptie leesbaar. *Vita* betekent leven.

AAN DE LIMES

De *Limes* ontstaat wanneer keizer Claudius in 47 na Christus definitief afziet van de verovering van heel *Germania*. Hij houdt de Rijn aan als noordgrens van zijn rijk. In de eeuwen daarna bouwen de Romeinen op de zuidoever een militaire verdedigingslinie met *castella*, legioenskampen en wachttorens. Via de wachttorens kunnen soldaten lichtsignalen geven van het ene naar het andere fort.

Ten zuiden van de Rijn ontstaan, met name in de periode 80-180 na Christus, dorpen, een stad met militaire verdedigingswerken en een uitgebreid wegen- en waternet. De lokale bevolking woont hier samen met de duizenden Romeinse militairen.

De *Limes* wordt niet alleen zwaar bewaakt als grens, maar ook als transportader. De Rijn is immers van levensbelang voor de bevoorrading van de grenstroepen en de scheepvaart van het Duitse Rijnland naar *Britannia* (Engeland).

De Rijnforten *Matilo* (Leiden) en *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg) hebben een strategische ligging. Ze zijn onderling verbonden door de Rijn en *Limesweg* erlangs. *Matilo* bewaakt het knooppunt van de Rijn en het Kanaal van Corbulo. Dit is de verbinding tussen de *Limes* en de hoofdstad. *Praetorium Agrippinae* ligt bij een versmalling van de Rijnmonding waar schepen veilig kunnen aanmeren. De Romeinse militaire vloot aan de Rijn grens, de *Classis Germanica*, bewaakt de riviermondingen.

De Romeinen verdedigen ook de Noordzeekust. Bij de monding van de (Oude) Rijn ligt het fort *Lugdunum Batavorum* bij Katwijk (de Brittenburg). De verdedigingslijn langs de kust bestaat verder uit kleine forten aan de landzijde van de lage duinen, waaronder die van Den Haag (Ockenburgh en de Scheveningseweg). Hier handhaven kleine ruitereenheden (*turmae*) de orde. Ze bewaken de omgeving van de hoofdstad, *Forum Hadriani* (Voorburg).

MATILO (LEIDEN)

Het *castellum Matilo* bij Leiden is gebouwd na de Bataafse opstand in 69/70 na Christus. In het grensfort verblijven ongeveer 480 soldaten. In een *vicus* (nederzetting) bij het fort wonen enkele honderden mensen. Tussen 100 en 125 na Christus wordt het fort uitgebreid. Hierna volgt rond het jaar 200 een *castellum* van steen. Na 250 na Christus speelt *Matilo* voor de grensverdediging geen rol meer.

1. Fort *Matilo* bij Leiden aan het Kanaal van Corbulo, impressietekening

Mikko Kriek

2. Riviergodin

Pijpaarde, 100-200 n.Chr., Leiden, RMO

3. Hand van een keizerbeeld

Brons, 100-125 n.Chr., Leiden, ELO

Deze anatomisch correcte hand heeft ooit een staf vastgehouden.

Waarschijnlijk heeft hij deel uitgemaakt van een meer dan levensgroot beeld, afkomstig uit het Midden-Rijnland.

4. Zegelring met resten van een gem

Goud, carneool, 0-100 n.Chr., Leiden, RMO

De ring is ontdekt in één van de weinige graven die bij *Matilo* zijn opgegraven.

5. Kookpot met menselijke crematieresten

Aardewerk, 140-300 n.Chr., Leiden, ELO

6. Fragment baksteen met stempel *LXGPF*

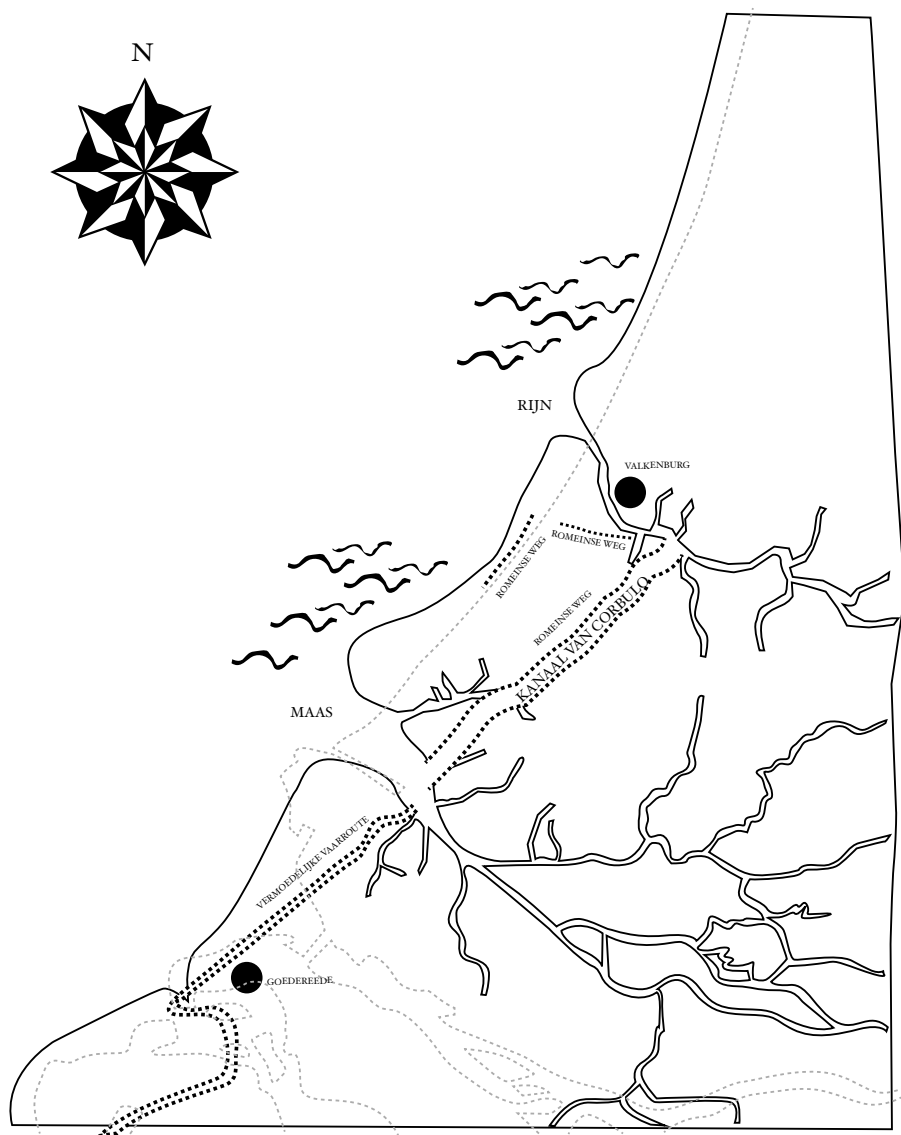
Aardewerk, 96-103 n.Chr., Leiden, RMO

Het Tiende Germaanse Legioen (*LXG*) heeft de eretitel *pia fidelis* (*PF* – trouw en toegewijd).

7. Ruitermasker

Brons, 80-125 n.Chr., Leiden, ELO

Dergelijke maskers worden gebruikt bij parades en toernooien en tijdens gevechten om de vijand schrik aan te jagen. Het masker is dan bevestigd aan een helm en kan scharnieren. Dit masker is gevonden in de bedding van het Kanaal van Corbulo. Mogelijk is het geofferd aan een riviergod.

De ligging van het Kanaal van Corbulo rond het jaar 200 n.Chr.

PRAETORIUM AGRIPPINAE (VALKENBURG)

Praetorium Agrippinae (Valkenburg) is één van de best bewaarde en meest compleet opgegraven forten van de Limes. Naast de militaire installaties, zoals het *castellum* en zelfs een *praesidium* (klein fort, hier voor 80 soldaten), kent Valkenburg een rijke infrastructuur met havens, wegen, begraafplaatsen en een welvarende handelswijk met een badhuis.

1. Dubbele schrijfplank met inscripties

Hout, 42-69 n.Chr., Valkenburg, RMO

De schriftsporen gaan gedeeltelijk schuil onder resten van een zwarte waslaag. Aan de voorkant is het restant van een ingekrast adres te zien.

2. Inktpot

Aardewerk, 50-100 n.Chr., Valkenburg, RMO

3. Bord met graffiti

Aardewerk, 40-150 n.Chr., Valkenburg, RMO

Dit bord van *terra sigillata* is van de soldaat Senecio. Zijn naam staat erin gekrast.

4. Fragment van muurschildering uit het hoofdkwartier (*principia*) van het *castellum*

Kalkmortel, pigmenten, 40-250 n.Chr., Valkenburg, RMO

5. Scheplepel

Brons, 40-100 n.Chr., Valkenburg, RMO

6. Huidschraper (*strigilis*)

IJzer, 40-300 n.Chr., Valkenburg, RMO

Met een *strigilis* wordt olie, tijdens het sporten gebruikt als zeep of voor de huidverzorging, van de huid geschrapt. Mogelijk is deze gebruikt in het badhuis van Valkenburg.

7. Schildknop (*umbo*)

Brons, 40-250 n.Chr., Valkenburg, RMO

Waarschijnlijk is dit de knop van het schild van een Germaanse soldaat. Romeinse schildknoppen hebben geen uitstulping, Germaanse wel.

8. Speerpunt

IJzer, hout in schacht, 40-250 n.Chr., Valkenburg, RMO

9. Dolk in schede

IJzer, brons, goud, email, 40-250 n.Chr., Valkenburg, RMO

10. Beslagwerk van een zwaardschede

Brons, 40-50 n.Chr., Valkenburg, RMO

Op deze schede staan gevleugelde wezens, een everzwijn, een leeuw en een hert dat wordt aangevallen door jachthonden. Tussen de guirlandes staan ook dieren.

11. *Terra sigillata* kom afkomstig uit La Graufesenque

Aardewerk, 80-110 n.Chr., Valkenburg, RMO

La Graufesenque is een bekend productiecentrum van *terra sigillata* in Zuid-Frankrijk. De decoratie met onder andere een Venusfiguur en een man in toga maakt het aannemelijk dat de pottenbakker ene Marcus Crestio is. Van hem zijn dergelijke voorstellingen bekend.

BRITTENBURG (KATWIJK)

De Brittenburg is de inmiddels in zee verdwenen Romeinse *Limes*vesting *Lugdunum Batavorum*. Na stormen in de 16e en 17e eeuw is deze weer even zichtbaar op het strand bij Katwijk. Tot op heden zijn geen originele vondsten van de Brittenburg geïdentificeerd. Ze moeten er wel zijn geweest, maar ze zijn nooit goed gedocumenteerd. De vondsten in deze vitrine zijn mogelijk afkomstig van de Brittenburg.

1. Anoniem, De Brittenburg bij Katwijk aan Zee

Olieverf op doek, 17e eeuw, RMO

Dit schilderij is gebaseerd op een houtsnede van Adriaan Ortelius uit 1562. Erop te zien zijn de vierkante plattegrond van de Brittenburg en enkele vondsten, zoals munten en dakpannen.

2. Vingerring met gem

Goud, carneool, 300-400 n.Chr., Katwijk, RMO

3. Ring

Brons, 1-300 n.Chr., Katwijk, RMO

4. Dupondius van Caligula

Brons, 37-41 n.Chr., Katwijk, RMO

De Romeinse schrijver Suetonius beschrijft hoe Caligula zijn troepen op het strand bij Katwijk verzamelt en hen schelpen laat zoeken als oorlogsbuit. Lang is gedacht dat dit een spotverhaal is of een verkeerde vertaling, maar volgens nieuwe inzichten zou het onderdeel van een overwinningssritueel zijn.

5. Kruik

Aardewerk, 150-250 n.Chr., Katwijk, MMDH

Een dergelijke kruik staat afgebeeld op de houtsnede van de Brittenburg van Adriaan Ortelius (1562), daarom is deze aangekocht als een Brittenburgvondst.

6. Kommetje

Aardewerk, 70-200 n.Chr., Katwijk, MMDH

De versiering met verdunde klei is aangebracht met een spuitzak (barbotinetechniek). Volgens een studie uit 1965 is dit kommetje een 'Brittenburgvondst'.

7. Bordje met stempel *DISETVS*

Aardewerk, 140-180 n.Chr., Katwijk, RMO

Stempel van de Trierse pottenbakker Disetus. Aangekocht door museumdirecteur Reuvs in 1826. Op de onderkant van het bord staat: 'van 't HVYSTE BRITTEN'.

8. Dakpan met productiestempel

Aardewerk, 80-250 n.Chr., Katwijk, RMO

De dakpan draagt het stempel van de producent: *EXGERINF* (*EXercitus GERmania INFerior*): het Nedergermaanse leger.

DEN HAAG-OCKENBURGH

Het duinfort Ockenburgh is een klein fort (*praesidium*) en biedt hier ruimte aan een eenheid van 16 ruiters (*turma*) en enkele bewakers en stalknechten. De paarden worden binnen de muren van het fort gestald.

1. Duinfort Ockenburgh, impressietekening Kelvin Wilson

2. Dakpanfragmenten

Aardewerk, 100-300 n.Chr., Den Haag Ockenburgh, ANMDH
Het stempel *PRIMACORT* staat voor *Prima Cohors*, ofwel het eerste cohort. Mogelijk betreft het hier een afdeling van de Germaanse vloot.

3. Fragment van een amfoor met inscriptie

Aardewerk, 100-300 n.Chr., Den Haag Ockenburgh, ANMDH

4. Spiraalfibula

Brons, 175-225 n.Chr., Den Haag Ockenburgh, ANMDH

5. Handvat in vorm van zwanenkop

Brons, 100-300 n.Chr., Den Haag, ANMDH

Deze gedecoreerde zwanenkop is het handvat van een opscheplepel of van een olielampje.

6. Mal voor zwaardriemhouder en zwaardriemhouder

Aardewerk, brons, 200 n.Chr., Den Haag Scheveningseweg, ANMDH
De zwaardriemhouder, onderdeel van een zwaardschede, is gevonden bij de helft van een gietmal waarin dergelijke houders worden gegoten. In de mal is nog een restant van een andere zwaardriemhouder te zien. De smid maakt ter plaatse onderdelen of repareert voor het leger.

7. Speerpunt

IJzer, 100-300 n.Chr., Den Haag Ockenburgh, ANMDH

8. Fragment van een maliënkolder (*lorica hamata*)

IJzer, 200 n.Chr., Den Haag Scheveningseweg, ANMDH

DEN HAAG- ROTTERDAMSEBAAN

Deze schat is gevonden tijdens opgravingen in het tracé van de toekomstige Rotterdamsebaan. Haagse archeologen vinden een Romeinse pot met daarin een grote klomp metaal. Het is een uitdaging om die te 'ontwarren'. Dankzij de expertise van de restaurator komen 107 munten uit de roestklomp tevoorschijn, die allemaal min of meer leesbaar zijn. Ook zitten er zes zilveren armbanden, een grote verzilverde mantelspeld en wat glazen kraaltjes in de pot.

Een aantal munten is al flink oud als ze worden begraven. Tussen de oudste munt, die van keizer Nero, en de jongste, die van keizer Marcus Aurelius, zit 100 jaar. Er zitten zeldzame munten tussen van een keizer die maar drie maanden heeft geregeerd: keizer Otho. De munten zijn allemaal *denarii*. Opvallend is dat het allemaal zilveren munten zijn, terwijl er in die tijd voornamelijk kopergeld in omloop is. Ook bij de Romeinen is zilver kostbaar. Omdat alles bij elkaar in een pot is opgeborgen, moet de schat heel doelbewust zijn begraven. Waarom dat is gebeurd, zullen we nooit zeker weten. Mogelijk gaat het om een offer, maar de schat kan ook zijn begraven vanwege dreiging voor invallen of ander gevaar.

1. Muntschat van 107 *denarii*, 6 armbanden, kraaltjes en een mantelspeld

Aardewerk, zilver, brons, glas, 160-200 n.Chr., Den Haag Rotterdamsebaan, ANMDH

FORUM HADRIANI (VOORBURG)

Direct ten zuiden van de Limes woont de inheemse stam van de *Cananefaten*. Eén van hun nederzettingen langs een kreek, die rond 50 na Christus is uitgegraven tot het Kanaal van Corbulo, groeit uit tot *Forum Hadriani* (Voorburg).

De plaats ontleent zijn naam aan keizer Hadrianus, die er in 121-122 na Christus een bezoek brengt. Hij geeft het dorp Romeinse marktrechten, waarna het geheel wordt verbouwd naar Romeins ontwerp.

Rond 150 na Christus krijgt *Forum Hadriani* stadsrechten en wordt de officiële naam *Municipium Aelium Cananefatum*. De afkorting hiervan, MAC, is terug te vinden op Romeinse mijlpalen die in de streek gevonden zijn.

Forum Hadriani is een versterkte stad met een haven en speelt een belangrijke rol in de doorvoerhandel naar *Britannia*. Buiten de muren liggen levendige handelswijken. Binnen de muren staan gebouwen die een rol spelen in het openbare en publieke leven, religie en handel. Op het centrale plein staat een standbeeld van de keizer.

1. De haven van *Forum Hadriani* aan het Kanaal van Corbulo, impressietekening Mikko Kriek

2. Fragment van een Korintisch kapiteel

Kalksteen, 100-300 n.Chr., Voorburg, RMO

3. Fragment van een muurschildering

Kalksteen, pigment, 50-270 n.Chr., Voorburg, RMO

4. Bouwfragment met inscriptie

Kalksteen, 120-270 n.Chr., Voorburg, RMO

De inscriptie wordt geïnterpreteerd als:

DEC(urio).. MVN(icipii)..

..JANI|,

De *decurio collegii municipii* is één van de leidinggevendenden van een Romeinse stad. Deze inscriptie is gevonden bij de kleine poort van Forum Hadriani. Mogelijk is het de bouwinscriptie van de stadspoort. Deze is gebouwd in opdracht van het stadsbestuur.

5. Fragmenten van een waterpomp

Brons, 100-300 n.Chr., Voorburg, PADZH

6. Fragment van een wijnamfoor met houten stop, afkomstig van Kreta

Aardewerk, hout, 0-150 n.Chr., Voorburg, PADZH

Aangezien ze van ver afkomstig zijn, komen wijnamforen van dit type slechts sporadisch voor in het noordelijke Romeinse gebied.

7. Doornuittrekker, fragment

Aardewerk, 70-150 n.Chr., Voorburg, RMO

De doornuittrekker, een beeld(je) van een jongeman die een doorn uit zijn voet trekt, is een bekend beeld uit de Romeinse tijd. Het is gemaakt naar een Grieks origineel, dat niet bewaard is gebleven.

8. Hand van een keizerbeeld

Brons, 100-300 n.Chr., Voorburg, RMO

9. Griffioen

Brons, 50-270 n.Chr., Voorburg, RMO

10. Hazewindhond

Brons, 50-270 n.Chr., Voorburg, RMO

11. Hengsel met dierenkoppen

Brons, 50-270 n.Chr., Voorburg, RMO

12. Fibula met letter R

Brons, 200-300 n.Chr., Voorburg, PADZH

Letterfibula's komen gedurende de 2e eeuw incidenteel voor in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk. 'R' kan staan voor Roma of is een initiaal van een persoon.

13. Radfibula

Brons, email, 100-300 n.Chr., Voorburg, PADZH

Op deze met email versierde radfibula is het hoofd van een man met golvend haar afgebeeld.

14. Gelijkzijdige fibula

Brons, email, 150-200 n.Chr., Voorburg, PADZH

Dit type fibula komt vooral voor in Noord-Frankrijk, België en de Rijnzone.

15. Kniefibula

Brons, 150-225 n.Chr., Voorburg, PADZH

Deze mantelspelden komen veel voor in *Britannia*, maar zijn zeldzaam langs de Rijn-Donau-*Limes*.

16. Trompetkopfibula in de vorm van een vlieg

Brons, 100-200 n.Chr., Voorburg, PADZH

Deze fibula heeft een duidelijke relatie met de provincie *Britannia*, waar ook dergelijke mantelspelden gevonden zijn. In totaal zijn slechts 12 exemplaren bekend.

17. Twee armbanden met gestileerde slangenkoppen

Brons, 175-225 n.Chr., Voorburg, PADZH

Dit type armband wordt niet alleen voor de sier gedragen. Waarschijnlijk heeft hij ook een onheilafwerende functie.

18. Sleutelringen

Brons, 100-250 n.Chr., Voorburg, PADZH

Sleutelringen zijn gemaakt voor kleine draaisloten van kastjes, waarin waarschijnlijk sieraden worden bewaard.

19. Zegeldoosje met deksel

Brons, email, 100-300 n.Chr., Voorburg, PADZH

20. Zegeldoosje met deksel

Brons, email, 175-300 n.Chr., Voorburg, PADZH

Op een ronde ondergrond zijn rechthoekige stukjes *millefiori*-email in een schaakbordpatroon gezet. Achtkantige zegeldoosjes zijn zeldzaam.

NAALDWIJK

Keizer Hadrianus sticht langs de Romeinse kust niet alleen *Forum Hadriani*, maar waarschijnlijk ook het vloodstation in Naaldwijk. Dit bewaakt het *Helinium* (de brede monding van Maas en Waal) en het Kanaal van Corbulo. Dat blijkt uit een hier opgegraven bronzen plaat met inscriptie.

Het drukke verkeer aan de oever van het *Helinium* en de aanwezigheid van het vloodstation bij Naaldwijk zorgen voor een groei van de welvaart. Die welvaart blijkt duidelijk uit de bodemvondsten, maar naar de oorspronkelijke eigenaren van deze luxe zaken is het vaak gissen.

1. Fragment van een schouderpartij

Marmer, 200-250 n.Chr., Naaldwijk, PADZH

Deel van een keizerstandbeeld of buste. Zichtbaar zijn drie *pterugia*: leren flappen met kwastjes, die de schouder moeten beschermen. Mogelijk is het een beeld van keizer Septimius Severus (193-211 n.Chr.).

2. Leeuwenpoot

Brons, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, PADZH

Deze zware voet is onderdeel van een meubelstuk, mogelijk een lampenstandaard.

3. Venus

Brons, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, PADZH

4. Buste van Serapis

Brons, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, PADZH

De god Serapis is een Griekse god, die wordt vereerd door soldaten in alle uithoeken van het Romeinse rijk.

5. Liggende dame

Brons, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, WM

6. Hand van keizerbeeld

Brons, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, RMO

De hand is weergegeven in de *adlocutio*-houding, met gestrekt geheven rechterarm: de groet die de heerser aan zijn troepen brengt.

7. Dakpanfragmenten met stempels

Aardewerk, 100-300 n.Chr., Naaldwijk en Voorburg, PADZH

In deze dakpannen zijn letters (*CGPF*) gedrukt. Deze letters staan voor *Classis Germanica Pia Fidelis*: de Germaanse vloot met de eretitel 'trouw en toegewijd'.

8. Dakpanfragment met stempel *PRIMCORS*

Aardewerk, 100-300 n.Chr., Naaldwijk, RMO

PRIMCORS is een afkorting voor een militaire eenheid. *Prima Cohors* is het eerste cohort. Mogelijk betreft het hier een afdeling van de Germaanse vloot.

9. Plaat met inscriptie '*Classis.AV*'

Brons, 150-200 n.Chr., Naaldwijk, PADZH

Deze bronzen plaat met inscriptie heeft de sokkel van een keizerstandbeeld bekleed.

De inscriptie luidt (tekst aangevuld):

*[Imp(eratori) Caes(ari) Divi Traiani
Parth(ici) f(ilio), Divi Ner(vae) nep(oti),
Traia(no) Hadriano Aug(usto),
pont(ifici) max(imo,) trib(unicia) pot(estate)]
XV, co(n)s(uli) III, [proco(n)s(uli) p(atri) p(atriae)]
classis Au[g(usta) German(ica)]*

Vertaling:

Voor keizer Hadrianus, zoon van de vergoddelijkte Trajanus, kleinzoon van de vergoddelijkte Nerva, opperpriester, vijftien maal bekleed met de bevoegdheid van volkstribuun, driemaal consul, vader des vaderlands, heeft de keizerlijke vloot in *Germania* (dit beeld opgericht).

Interpretatie: Ton Derks, Vrije Universiteit

10. Beschermer van een zwaardschede

Been, 150-250 n.Chr., Naaldwijk, RMO

HET LAND VAN NEHALENNIA

Ten zuiden van de verdedigingswerken rond de *Limes* ligt een rustiger gebied. Bij Naaldwijk is de oversteek van het brede *Helinium* (de Maas- en Waalmonding) te maken. Achter de duinen van Voorne-Putten liggen de handelshaven van Goedereede en het Zeeuwse veengebied. Hier zijn de vaarwegen beter dan de wegen over land. Er zijn grote en kleine productiecentra voor winning van zout, verwerking van schelpen en het maken van vissaus. Bij de grote zeehavens Colijnsplaat en Domburg beginnen allerlei kustroutes en vertrekken schepen voor de overzeese handel met *Britannia* en de kust van *Gallia*.

Het risicovolle transport over zee vraagt om militaire en goddelijke bescherming. De handelsplaatsen hebben naast bescherming van een vlootstation en kustforten ook tempelcomplexen. Met name de godin Nehalennia waakt over de handel en de scheepvaart. Zij beschermt niet alleen lokale handelaren, maar ook Romeinse reders en reizigers uit alle windstreken. De zuidelijkste punt van de Romeinse kust in Nederland bevindt zich op het hogere, droge land van Aardenburg. Hier groeit een bedrijvige ambachtsnederzetting uit tot een monumentaal *castellum*.

TEN ZUIDEN VAN HET *HELINIUM*

De inheemse boeren in de kuststreek ten zuiden van het *Helinium* slagen erin om de waterhuishouding van hun natte land onder controle te krijgen. Met talrijke sloten, greppels, dammen en duikers reguleren ze de waterstand van de klei- en veengronden. Zo kunnen ze er gewassen laten groeien en vee laten grazen. De boeren verhandelen het overschot van landbouw en veeteelt. De regionale Romeinse troepenmacht, zoals die van het fort van Oostvoorne, is vaste klant.

Ook in Goedereede doet men goede zaken. Hier wordt ruilhandel gedreven aan een kreek en de plaats groeit uit tot een grote overslaghaven. De grote hoeveelheden luxe aardewerk die hier gevonden zijn, moeten zeker ook voor de handel bestemd zijn geweest. Het is veel te veel voor de bewoners van de havenplaats zelf.

Aan de kust bij Goedereede ligt een militair steunpunt. In de 17e eeuw zien wandelaars op het strand 'een oudt vervallen stedeken' liggen, dat zij '*De Oude Waerelt*' dopen. Mogelijk maakt dit steunpunt deel uit van de kustverdediging. Sinds de 18e eeuw is het niet meer gezien en er zijn geen tekeningen of vondsten van bewaard gebleven.

1. De Romeinse havenplaats Goedereede met op de achtergrond het militaire steunpunt '*De Oude Waerelt*', impressietekening Mikko Kriek

2. Wetsteen

Natuursteen, 50-250 n.Chr., Nieuwenhoorn, BOOR

Met een wetsteen kunnen, na het slijpen van metalen gereedschappen, kleine oneffenheden worden weggeschuurd.

3. Twee geleverde bekers

Aardewerk, 150-200 n.Chr., Rockanje, BOOR

Net als *terra sigillata* is geleverd aardewerk een typisch importproduct van elders in het Romeinse rijk.

4. Ruwwandige pot

Aardewerk, 140-300 n.Chr., Rockanje, BOOR

5. Geverfde beker

Aardewerk, 50-250 n.Chr., Goedereede, PADZH/SGO

6. Olielampje

Brons, 50-250 n.Chr., Goedereede, RMO

7. Hoofd van een Venusbeeldje, mogelijk Keuls fabricaat

Terracotta, 50-250 n.Chr., Rockanje, BOOR

8. Offerschaaltje of rooschaaltje

Aardewerk, 50-250 n.Chr., Goedereede, PADZH/SGO

9. Handvat van een kistje

Brons, 50-250 n.Chr., Rockanje, BOOR

10. Handvat

Brons, 50-250 n.Chr., Rockanje, BOOR

11. Speelschijfje

Gewei, 50-250 n.Chr., Rockanje, BOOR

12. Leidselring

Brons, 150-250 n.Chr., Rockanje, BOOR

13. Fragment van een maliënkolder

Brons, 40-200 n.Chr., Goedereede, RMO

Gedeelte van een *lorica hamata* en *lorica squamata*. Dit is een combinatie van een maliënkolder en een schubbenpantser. Een dergelijk pantser wordt gedragen door Romeinse officieren.

ZEEUWSE STRANDEN

Aan de zuidelijke Scheldemonding bij Domburg ontwikkelt zich een handelsnederzetting met haven. Deze heeft een belangrijke connectie met de tempel voor de godin Nehalennia, die waarschijnlijk achter de duinen ligt. Begin januari 1647 slaat een zware westerstorm delen van die duinen weg. Verbaasde mensen zien daarna stenen met beeldhouwwerk en Latijnse inscripties op het strand liggen. De ongeveer veertig altaarstenen, gewijd aan Nehalennia en enkele andere Romeinse goden, worden naar een kerk in Domburg gebracht. Die kerk brandt helaas in 1848 door blikseminslag uit en er blijven voornamelijk brokstukken over. Ook nu nog worden op het strand objecten uit de Romeinse tijd gevonden.

1. Fibula

Brons, 120-200 n.Chr., Domburg, ZG/ZM

2. Draadfibula

Brons, 150-300 n.Chr., Domburg, ZG/ZM

3. Haakfibula

Brons, 20 v.Chr.-60 n.Chr., Domburg, ZG/ZM

4. Twee fibulae

Brons, 120-200 n.Chr., Domburg, ZG/SCEZ

5. Kruisboogfibula

Brons, 50-120 n.Chr., Domburg, ZG/SCEZ

6. Vingerring met inscriptie *CASR*

Brons, 150-300 n.Chr., Domburg, ZG/ZM

De letters *CASR* zijn waarschijnlijk de initialen van de eigenaar van de ring. De omgekeerde V moet gelezen worden als een A. Er staat dus eigenlijk CASR. Namen van Romeins burgers bestaan uit drie onderdelen: voornaam, familienaam en bijnaam. De middelste twee letters, *AS*, zijn vermoedelijk initialen van de familienaam. Dat is namelijk de belangrijkste naam.

7. Beslagstuk

Zilver, laat-Romeins, Schouwen-Duiveland, ZG/ZM

8. Romeinse sleutels

Metaal, 0-300 n.Chr., Domburg, ZG/SCEZ

9. Genius

Brons, ca. 1985

Bronzen replica, gemaakt van een gipsen afgietsel van een bronzen beeldje van een *genius*. Het oorspronkelijke beeldje is in 1737 op het strand bij Domburg gevonden. Een *genius* is een onzichtbare beschermgeest, die elke mens in lief en leed begeleidt. Bij de Romeinen is het geloof hierin sterk. Ze vereren beeldjes van de *genii* op feest- en geboortedagen.

10. Fragment van een schotel met dierenpootjes

Aardewerk, 150-250 n.Chr., Domburg, ZG/SCEZ

Mogelijk heeft een hamster over de nog drogende klei gelopen. Zijn pootafdrukken zijn zichtbaar. Hamsters komen in de Lage Landen oorspronkelijk niet voor, waarschijnlijk zijn ze met de Romeinse handel meegereisd.

11. Dakpanfragment met stempel

Aardewerk, 100-200 n.Chr., Domburg, ZG/ZM

12. J. Goeree, De vondst van drie altaren en drie penningen

Inkt op papier, 17e eeuw, ZA/ZG, Zelandia Illustrata

Deze tekening verbeeldt de vondst van de grotendeels verloren gegane Nehalennia-altaren op het strand bij Domburg.

13. Blad met tekeningen door H. Schuylenburg en aantekeningen van Mr. J. Verheye van Citters

Inkt, krijt en potlood op papier, 17e eeuw/ca. 1800, ZA/ZG, Zelandia Illustrata

ELLEWOUTSDIJK

In 200 na Christus is deze nederzetting al zo'n vijftig jaar verlaten, maar veel van wat we nu weten over de inheemse boeren komt uit de opgravingen bij Ellewoutsdijk. Voor de aanleg van de Westerscheldetunnel wordt hier archeologisch onderzoek uitgevoerd. Er blijkt een woonplaats van de lokale stam de *Menapiërs* of de *Marsaci* te liggen.

Door de locatie op het veen, met een hoge grondwaterstand, blijft organisch materiaal goed bewaard. De archeologen vinden negen goed herkenbare boerderijen en drie bijgebouwen, waarvan de palen soms nog overeind staan. Als hun ouderdom wordt bepaald, blijkt met een aantal palen iets bijzonders aan de hand. Ze dateren van ongeveer 5500 jaar geleden, dus in de Romeinse tijd zijn ze al stokoud. Waarschijnlijk zijn de stammen afkomstig van een fossiel bos, dat deels aan het oppervlak is gekomen. Zo'n bos is onder andere bij Terneuzen ontdekt.

Paradoxaal genoeg zorgt de ontginning door de boeren en de daarmee gepaard gaande ontwatering van het veen waarschijnlijk ook voor een onvoorzien einde. De veenbodem klinkt in. Hierdoor krijgt het water weer kans en raakt de nederzetting uiteindelijk onbewoond.

1. Boerderij bij Ellewoutsdijk, impressietekening Rob van Eerden

2. Deel van een kleine amfoor

Aardewerk, 120-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

3. Handgevormde pot

Aardewerk, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

Voor de komst van de Romeinen wordt al het aardewerk in onze streken met de hand gevormd. De draaischijf is een Romeinse innovatie.

4 Tuyere

Aardewerk, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

Een *tuyere* fungeert als luchtinlaat van een oven.

5. Deel van boerderijconstructie

Hout, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

6. Deel van boerderijconstructie

Hout, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

De opgravingsfoto toont hoe goed het hout bewaard is in het veen. Van eenzelfde kwaliteit eikenhouten plank blijft in zandgrond helemaal niets over. De functie van deze plank is onbekend.

Foto: ADC ArcheoProjecten

7. Deel van boerderijconstructie

Hout, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

AARDENBURG

Aardenburg is de laatste plaats waar de Romeinen een militaire versterking bouwen voor de verdediging van de Noordzeekust. De vroegste forten hier zijn vanaf 170 na Christus gebouwd met verdedigingswerken van hout en aarde. Rond 260 na Christus verrijst er een nieuw stenen fort met een stenen verdedigingsmuur en een vijftien meter brede natte gracht. Het heeft een *principia* (hoofdkwartier) en een badhuis. Rondom het *castellum* ligt een aantal industriële wijken en een haven. Voor de handel is de ligging van Aardenburg uitermate gunstig: aan een waterweg naar de Noordzee en via landwegen is onder andere de Romeinse hoofdweg van Keulen naar Boulogne bereikbaar.

1. Romeins Aardenburg, impressietekening Mikko Kriek

2. Drinkschaal van *terra sigillata*

Aardewerk, 150-270 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

Op deze schaal staat een erotische scène. Het afbeelden van dit soort scènes maakt deel uit van de Romeinse cultuur en gewoonten.

3. Drinkschaal van *terra sigillata*

Aardewerk, 175-225 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

4. Fragmenten van een *terra sigillata* kom

Aardewerk, 150-270 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

Al in de Romeinse tijd is de eigenaar zuinig met zijn luxe aardewerk. De breuk in deze kom is 'gelijmd' met een stukje lood.

5. Deukbeker (drinkbeker) van geverfd aardewerk

Aardewerk, 150-270 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

6. Jachtbeker van geverfd aardewerk

Aardewerk, 150-270 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

7. Stemsleutel

Been, 170-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

Sleutel voor het stemmen van een Romeinse lier.

8. Speelschijfjes

Been, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

De Romeinen zijn wel in voor een spelletje. Er wordt ook flink gegokt, hoewel dat officieel niet is toegestaan.

9. Speelschijfjes

Leisteen, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

10. Mesheft met hond en haas

Brons, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

11. Hanger met een halve maan (*lunula*) en een fallus, paardentuig

Brons, 170-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

12. Kruisboogfibula

Brons, 200-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

13. Ring met gem

Zilver, glas, 200-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

14. Ring met gem

Brons, glaspasta, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

De figuur in de gem stelt de god Hercules voor.

15. Drie gemmen

Glaspasta, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

16. Wrijfsteen

Marmer, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

Op deze wrijfsteen kan zalf of make-up bereid zijn.

17. Haarpin met hondje

Brons, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

18. Mal voor het maken van terracotta vogels

Aardewerk, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

19. Mercurius

Brons, 150-200 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

20. Fortuna-Isis

Brons, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

21. Bacchus

Brons, 170-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

22. Fragmenten van muurschilderingen

Kalkmortel, pigment, 190-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

Muurschilderingen met nabootsing van onder andere de gesteenten porfier en albast. Een reconstructie van deze schilderijen hangt aan de wand links van u.

23. Dakpanfragment met stempel *CIIS*

Aardewerk, 220-245 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

De afkorting *CIIS* staat voor *Cohors Secunda Severiana*, de eenheid die in het Aardenburgse fort is gelegerd.

24. Virtuele reconstructie van Romeins Aardenburg, realisatie Mikko Kriek & Studio Moker / Thomas Drucker, 2017, SAMZ

25. Van opgraving tot impressie: *the making of* de virtuele reconstructie van Romeins Aardenburg, realisatie Urbi et Orbi, 2017, ZM

Duur: ca. 12 minuten.

LANDBOUW EN VEETEELT

Op de ontgonnen veengrond wordt landbouw bedreven. Aangetoonde gewassen zijn haver, gerst en paardenboon, een soort tuinboon die als veevoer geteeld wordt. Ook wordt lijnzaad gekweekt, de basis voor vlas, waaruit linnen wordt gemaakt.

Het vee (rund, schaap, geit en wat varken) wordt geweid op de schorren. In Serooskerke (Walcheren), Ellewoutsdijk en Haamstede zijn veekralen aangetroffen. Twee verschillende Romeinse bronnen vermelden de zoute *Menapische* ham als een lokale delicatessen. Vanwege hun wol zijn schapen belangrijk. De Romeinse lakenindustrie bloeit.

1. Houten hamer

Hout, 50-250 n.Chr., Geervliet, BOOR

2. Landbouwwerktuig

Hout, metaal, 50-250 n.Chr., Hellevoetsluis, BOOR

Met deze zogenaamde pikhaak wordt het gewas bijeen gehouden bij het maaien.

3. Maalsteen

Tefriet, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

4. Gem

Carneool, 90-140 n.Chr., Poortvliet, SCEZ

In de gem is het figuurtje van een bok uitgesneden.

5. Priem

Been, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

6. Spinsteen van hergebruikt *terra sigillata*

Aardewerk, 150-270 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

7. Spinklosje

Aardewerk, 65-150 n.Chr., Ellewoutsdijk, SCEZ

8. Spinsteen

Aardewerk, 100 v.Chr.-100 n.Chr., Koudekerke, SCEZ/ZG

9. Weefgewicht

Aardewerk, 100 v.Chr.-100 n.Chr., Koudekerke, SCEZ/ZG

ZOUT EN VISSAUS

Het Zeeuwse kustgebied biedt industriële mogelijkheden. In onder meer 's-Heer Abtskerke en Aardenburg wordt zout geproduceerd, dat door het leger wordt afgenomen. Speciale zoutambtenaren, *salinatores*, houden toezicht op productie en handel. Zout, *sal* in het Latijn, wordt gebruikt voor voedselconservering en als ingrediënt voor vissaus. Het is een kostbaar product. Ons woord 'salaris' verwijst hier nog naar.

Bij Serooskerke (Walcheren) ligt op een kleine terp een seizoensproductieplaats voor onder andere *allec*, een hartige vissaus. Om die te maken kruidt en pekelt men kleine vissen en schelpdieren (mossels en kokkels), om ze daarna een paar maanden te laten gisten. De saus wordt vervoerd in aardewerk van regionale makelij. Van schelpafval wordt kalk gemaakt, voor de bouw en de leerlooierij. De producten gaan per boot naar het gehele westelijke Romeinse rijk.

1. Deukbeker (drinkbeker) van metaalglanzend aardewerk

Aardewerk, 200-300 n.Chr., 's-Heer Abtskerke, SCEZ

Potten zoals deze worden gevuld met zout water. Bij verhitting verdampt het water en blijft een residu met zout achter op de wanden. Dit residu kan verder worden verwerkt tot bruikbaar zout.

2. Kookpot van Noord-Menapisch grijs aardewerk

Aardewerk, 150-270 n.Chr., 's-Heer Abtskerke, SCEZ

Opgegraven ovens bij 's-Heer Abtskerke, die gebruikt zijn voor de productie van zout, allec en/of kalk

Foto SCEZ

3. Driepootjes en fragmenten ervan

Aardewerk, 100 v.Chr. -100 n.Chr., Koudekerke, SCEZ/ZG

De potten waarin het zout wordt gewonnen, staan in het vuur op deze driepootjes. Dit soort poreus aardewerk wordt geassocieerd met zoutproductie en wordt *briquetagemateriaal* genoemd. Omdat bij Koudekerke heel veel van dit materiaal gevonden is, wordt ook hier een zoutziederij vermoed.

4. Fragmenten van zoutcontainers

Aardewerk, 100-200 n.Chr., Ritthem, SCEZ/ZG

5. Fragment van dolium (voorraadvat)

Aardewerk, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

In de rand van dit voorraadvat is 'ALII C XI S' gekrast. Er is dus ruim 300 liter *allec* (vissaus) in bewaard.

6. Schelpen van mossels en kokkels, ZG/ZM

Deze soorten worden veel en graag in vissaus verwerkt. Op de productieplaats bij Serooskerke is het afval van ca. 5500 kilo schelpdieren, vooral mossels, gevonden. Waarschijnlijk is deze hoeveelheid verwerkt in slechts twee seizoenen.

HANDEL

Lokale boeren verhandelen hun overproductie met de Romeinen. Bij Domburg en Colijnsplaat, dat waarschijnlijk het van een Nehalennia-altaar bekende *Ganuenta* is, liggen handelsplaatsen. De bijbehorende havens zijn geschikt voor zeewaardige vrachtschepen. Deze faciliteiten trekken ook handelaren van veel verder weg aan. Ze brengen exotische spullen mee.

Bij zulke handelscentra horen tempels. Als dank voor de veilige overtocht en de goede handel wijden lokale en Romeinse handelaren honderden altaren aan de lokale godin Nehalennia, beschermster van zeelui en handelaren. Alleen in Domburg worden ook andere goden, zowel inheems als Romeins, aangeropen.

1. Romeinse havenplaats bij Colijnsplaat, impressietekening Mikko Kriek

Impressietekeningen zijn meestal gebaseerd op archeologische opgravingen, maar *Ganuenta* ligt op de bodem van de Oosterschelde. Uit opgeviste altaren en bouwfragmenten is duidelijk dat er een bijzondere plaats heeft gelegen. De impressie is in dit geval gebaseerd op vergelijkbare havenplaatsen elders, het landschap steunt op geologisch, fysisch-geografisch en ecologisch onderzoek.

2. Scheldevallei-amfoor

Aardewerk, 150-200 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

3 Scheldevallei-amfoor

Aardewerk, 150-225 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

4. Mini-amforen

Aardewerk, 100-250 n.Chr., Bergen op Zoom, ADBZ

In Bergen op Zoom zijn grote hoeveelheden van dit soort miniatuur-olijfolieamforen gevonden bij een opgraving achter de Gertrudiskerk. Ze lijken te zijn geofferd bij een tempeltje of rituele plaats en te wijzen op een overslagplaats voor Spaanse olijfolie.

5. Fragment van een wrijfschaal

Aardewerk, 150-200 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

Het stempel maakt duidelijk dat de schaal afkomstig is uit Soller bij Keulen.

6. Oor van een olijfolieamfoor

Aardewerk, 210-240 n.Chr., Aardenburg, SCEZ

Getuige het stempel 'ACIRGI' is deze amfoor vanuit Zuid-Spanje naar Aardenburg gereisd.

7. Oor van een olijfolieamfoor

Aardewerk, 160-200 n.Chr., Rockanje, BOOR

De amfoor komt oorspronkelijk uit Zuid-Spanje. Dat is af te leiden uit 'LQS', het stempel van de producent.

8. Fragment van een *terra sigillata* bord

Aardewerk, 180-260 n.Chr., Serooskerke, SCEZ

Het bord draagt het stempel van de pottenbakker, zijn naam is Felicio.

9. Fragment van een beker

Aardewerk, 150-200 n.Chr., Welzinge, SCEZ

De versiering stelt rennende herten en liggende panthers voor. De beker is gemaakt in de pottenbakkerij van Ebaras in Noord-Frankrijk.

10. Twee wijnzeven

Brons, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

11. Beugelscharnierfibula met halfronde kopplaat

Brons, 120-160 n.Chr., Middelburg, Peter Pinxteren

12. Unster (weeginstrument)

Brons, 50-350 n.Chr., Burgh, ZG/ZM

13. Gewicht voor op een weegschaal

Kalksteen, 150-290 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

14. Beeld van de godin Nehalennia

Kalksteen, 175-230 n.Chr., Colijnsplaat, RMO

Nehalennia is zittend op een troon uitgebeeld. Het beeld is sterk verweerd, maar aan de linkerkant is een hond zichtbaar. De groeflijnen aan de achterzijde verbeelden waarschijnlijk een gordijn.

15. Dolium (voorraadvat)

Aardewerk, 85-225 n.Chr., Goedereede, PADZH

16. Grote wrijfschaal (*mortarium*)

Aardewerk, 220-240 n.Chr., Aardenburg, SCEZ/GAMA

Deze forse schaal is gevonden in de buurt van het tempeltje in het *castellum*. Hij is waarschijnlijk gebruikt als offerschaal.

17. Nehalennia-altaar van een zouthandelaar

Kalksteen, 175-230 n.Chr., Colijnsplaat, RMO

Nehalennia zit op een troon, geflankeerd door een hond. Haar mantel is dichtgespeld met een ronde fibula. Op de zijkanten staat een hoorn des overvloeds.

De inscriptie luidt:

DEÆ • NEHALE

NIAE • SACRUM

C • IUL • FLOREN

TINUS • AGRIPP

NEGOTIATOR

SALARIUS • PRO S

E ET • SUI[S • V•] S • L • M

Aangevuld:

Deae Nehale | niae sacrum | C(aius) I(lu)ius Floren | tinus Agripp(inensis) | negotiator | salarius pro s[e et sui[s v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Vertaling:

Aan de godin Nehalennia (is dit altaar) gewijd. Caius Iulius Florentinus, Agrippinensis (= burger van Keulen), zouthandelaar, heeft (hiermede) ten bate van zichzelf en de zijnen zijn gelofte ingelost, gaarne (en) met reden.

18. Nehalennia-altaar van een zouthandelaar

Kalksteen, 175-230 n.Chr., Colijnsplaat, RMO

Op de linker zijkant van dit altaar is een boom afgebeeld, op de rechter een hoorn des overvloeds.

De inscriptie luidt:

DEAE

NEHALENNI

Q CORNELIUS

SUPERSTIS

NEGOTIATOR

SALARIUS

V • S • L • M

Aangevuld:

Deae | Nehalenni(ae) | Q(uintus) Cornelius | Superstis | negotiator salarius | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Vertaling:

Jegens de godin Nehalennia heeft Quintus Cornelius Superstis, zouthandelaar, zijn gelofte ingelost, gaarne (en) met reden.

19. Nehalennia-altaar van twee handelaren in vissaus

Kalksteen, 175-230 n.Chr., Colijnsplaat, RMO

De godin zit op een troon. In de linkerhand houdt ze een hoorn des overvloeds. Het is niet duidelijk wat ze in haar rechterhand heeft. Links van haar een mand met appels, aan de rechterzijde zijn de contouren van een hond zichtbaar. De zijkanten van het altaar zijn versierd met acanthusbladeren en daarboven offerende personen; links een man en rechts een vrouw met een offerschaal. De symboliek van de acanthus wordt met het eeuwig leven in verband gebracht.

De inscriptie luidt:

DE(AE)

NEHALENNIAE • L SECUNDIUS

SIMILIS • ET • T • CARINIUS

GRATUS • NEGOTIATORES

ALLECARI • V • S • L • M

[[—]]

Aangevuld:

De(ae) | Nehalenniae | L(ucius) Secundius | Similis et T(itus) Carinius | Gratus negotiatores | allecari v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) [[—]]

Vertaling:

Jegens Nehalennia hebben Lucius Secundius Similis en Titus Carinius Gratus, handelaren in allec (vissaus), (hiermede) hun gelofte ingelost, gaarne (en) met reden.

Kleur

Ons beeld van de klassieke oudheid is tamelijk kleurloos: tufstenen gebouwen, natuurstenen altaren en marmeren beelden. Onderzoek met onder andere uv-licht wijst uit dat veel sculpturen met bonte kleuren beschilderd zijn geweest. Ook de Nehalennia-altaren zullen oorspronkelijk veel kleurrijker zijn geweest. Daarom nodigen we iedereen uit om aan de educatietafel in de andere zaal met de toepassing van kleur op zo'n altaar te experimenteren.

20. Video Nehalennia - godin uit het water

Duur: ca. 4 minuten

DE ROMEINSE KUST

Het is 200 jaar na Christus. Onze wandeling langs de Nederlandse kust, van Texel naar Aardenburg, geeft een nieuwe blik op de Nederlandse kust in de Romeinse tijd.

In het noorden pakken de Friezen, na diverse pogingen van de Romeinen om het gebied te overheersen, onafhankelijk de draad weer op. De handel en contacten met de Romeinen beïnvloeden hun dagelijkse leven nauwelijks. Het gebied rondom de *Limes* en langs de kust is een militaire verdedigingszone met forten en wachttorens. Zuidelijk daarvan wonen de *Cananefaten*, die met de Romeinen in hun gebied steeds meer een bestuurlijke eenheid gaan vormen. Boeren en handelaren moeten belasting betalen, maar hebben ook een Romeinse afzetmarkt. Onder het *Helinium* leven de Romeinen en lokale kustbewoners (*Frisiavones*, *Marsaci* en *Menapii*) nog intensiever samen. Ze vereren dezelfde goden, respecteren elkaar en werken samen in de handel en de productie van goederen.

Bij al deze ontwikkelingen spelen de rivieren en de Noordzee steeds een belangrijke rol als doorvoerroutes tussen *Gallia*, *Neder-Germania* en *Britannia*. Keer op keer versterken en verdedigen nieuwe keizers dit Romeinse kustgebied. Na vele aanvallen van piraten vanaf de Noordzee en in Zuidwest-Nederland ook gedwongen door de verdrinking van het veenlandschap, besluiten de Romeinen uiteindelijk onze streken te verlaten. Ze blijven de kustzone wel verdedigen. De lokale bewoners leven waar dat nog mogelijk is op oude voet verder, gebruik makend van de mogelijkheden van hun leefgebied op de grens van land en zee.

COLOFON

Concept en samenstelling

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

1Arch / Hazenberg Archeologie, Leiden

weleer erfgoedcommunicatie / Marie-France van Oorsouw

Zeeuws Museum

Grafisch ontwerp en campagnebeeld

Robin Stam

Tentoonstellingsbouw

Mobilitas

Virtuele reconstructie

Mikko Kriek BCL-Archaeological Support

Moker Ontwerp / Thomas Drucker

Documentaire over virtuele reconstructie

Urbi et Orbi

Dit tekstboekje hoort bij de tentoonstelling ROMEINSE KUST -
HET LAND VAN NEHALENNIA, te zien in het Zeeuws Museum van
18 november 2017 t/m 6 mei 2018.

Bruikleengevers

Archeologie, Natuur en Milieueducatie, Gemeente Den Haag
Archeologisch Depot Bergen op Zoom
Bureau Oudheidkundig Onderzoek (BOOR), Rotterdam
Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden
Gemeentelijk Archeologisch Museum Aardenburg, Aardenburg
Museum Meermanno, Den Haag
Noord-Hollands Archief, Haarlem
Peter Pinxteren, Baarland
Provinciaal Archeologisch Depot Zuid-Holland, Alphen aan den Rijn
Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland, Castricum
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Stichting Archeologisch Museum Zeeland
Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ), Middelburg
Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk
Westlands Museum, Honselersdijk
Zeeuws Archief, Middelburg
Zeeuws Genootschap, Middelburg

De tentoonstelling wordt mede mogelijk gemaakt door:

